

III. O PŮVODU A PŘIROZENOSTI AFEKTŮ

Zdá se, že většina autorů, kteří psali o afektech a o tom, jak má člověk žít, nepojednávala ve svých dílech o věcech, jež jsou podrobena obecným zákonům přírody, ale o věcech, jež jsou mimo přírodu. Zdá se dokonce, že člověka v přírodě chápou jako jakýsi stát ve státě. Domnívají se, že lidé přírodní řád spíše porušují, než aby se jím řídili, že mají absolutní moc nad svými činy a nejsou determinováni ničím jiným než sami sebou. Příčiny lidské bezmocnosti a nedůslednosti nepřičítají obecné moci přírody, ale jakési nedostatečnosti lidské přirozenosti, a nad tou potom lkají, té se vysmívají a tou pohrdají, nebo, což je nejčastější, proklínají ji. Jako božský člověk je jimi ctěn ten, kdo dovede bezmocnost lidské mysli nejvýmluvněji a nejvtipněji napadnout. Přesto bylo dost vynikajících mužů (a musím přiznat, že jejich práci a píli vděčím za mnoho), kteří napsali řadu výborných prací o tom, jak správně žít, a předali lidem velmi mnoho prozíravých rad. Pokud však vím, nikdo z nich se nepokusil definovat přirozenost a sílu afektů a zkoumat, do jaké míry je naše mysl schopna je zmírnit. Víم ovšem o slavném Descartovi, který sice věřil, že mysl má absolutní moc nad svými činy, ale

snažil se přesto vysvětlit lidské afekty prostřednictvím jejich prvotních příčin a současně ukázat cestu, již by mohla mysl získat nad afekty absolutní moc. Podle mého mínění však nedokázal nic kromě obrovské pronikavosti svého génia, což na příslušném místě dokáží. Nyní se chci vrátit k těm, kteří raději lidské afekty a lidské jednání proklínají, než by se je snažili pochopit. Těm se bude nepochybně zdát divné, že volím k pojednání o lidských nedostacích a pošetilostech přístup, který je obvyklý v geometrii, a že chci zcela bezpečným způsobem dokazovat věci, jež podle jejich halasného prohlašování odporují lidskému rozumu a jsou nesmyslné a hrozné. Mám k tomu následující důvody. V přírodě nedochází k ničemu, v čem bychom mohli hledat její nedokonalost. Příroda je stále jedna a táž a jedna a táž je i její vnitřní schopnost a moc k jednání. To znamená, že přírodní zákony a pravidla, podle nichž se vše děje a přechází z jedné formy do druhé, jsou vždy a všude tytéž, a že také jednotlivé věci musí být chápány jedním a týmž způsobem, tj. prostřednictvím univerzálních zákonů a pravidel přírody. Proto afekty nenávisť, hněvu, závisti atd., chápeme-li je samy o sobě, vyplývají z téže nutnosti a vnitřní schopnosti přírody jako ostatní jednotlivé věci. Je nutné přiznat jim proto zcela určité příčiny, jejichž prostřednictvím je možno jim porozumět, a zcela určité vlastnosti, které jsou hodny našeho poznání právě tak jako vlastnosti každé jiné jednotlivé věci, z níž se radujeme již při pouhém pomyšlení na ni. Pojednám tedy o přirozenosti a síle afektů a o moci, kterou nad nimi může mysl mít, toutéž metodou,¹⁾ jakou jsem užil v předcházejících oddílech při pojednání o Bohu a o mysli, a budu o lidských činech a pudech uvažovat tak, jako by šlo o zkoumání čar, ploch a těles.

DEFINICE

Definice 1. Adekvátní příčinou nazývám tu, jejíž účinek může být jasně a zřetelně poznán z ní samotné. Neadekvátní neboli částečnou pak onu, jejíž účinek nemůže být poznán z ní samé.

Definice 2. Říkáme, že něco konáme (agere), jestliže se v nás nebo mimo nás děje něco, čeho jsme adekvátní příčinou, tzn. (podle předchozí definice) jestliže z naší přirozenosti vyplývá v nás nebo mimo nás něco, co je možné jasně a zřetelně poznat jen jejím prostřednictvím. Naopak říkám, že něčím trpíme (pati), jestliže se v nás něco děje nebo jestliže z naší přirozenosti vyplývá něco, čeho jsme jen částečnou příčinou.

Definice 3. Afektem rozumím stavy těla, jimiž se zvětšuje nebo zmenšuje jeho schopnost něco konat. Stejným termínem označuji ideje těchto stavů.

Jestliže můžeme být adekvátní příčinou některého z těchto stavů, pak afektem rozumím konání (aktivní projevy, actiones). V ostatních případech jím rozumím pasivní stavy (vášně, passiones).²⁾

POSTULÁTY

Postulát 1. Lidské tělo může být podněcováno mnoha způsoby, jimiž se zvětšuje nebo zmenšuje jeho schopnost něco konat, a mnoha dalšími, jimiž se jeho schopnost něco konat ani nezvětšuje, ani nezmenšuje. Tento postulát neboli axióm se opírá o postulát 1 a lémata 5 a 7, které viz po tvrzení 13 oddílu II.

Postulát 2. Lidské tělo může podléhat mnoha změnám, a přesto si podržet otisky neboli stopy předmětů (o nich viz postulát 5 oddílu II) a tedy i tytéž představy věci (jejich definici viz poznámka k tvrzení 17 oddílu II).

TVRZENÍ

TVRZENÍ I.

NAŠE MYSL NĚCO KONÁ A NĚČÍM TRPÍ, TJ. POKUD OBSAHUJE ADEKVÁTNÍ IDEJE, NUTNĚ NĚCO KONÁ, POKUD OBSAHUJE NEADEKVÁTNÍ IDEJE, NUTNĚ NĚČÍM TRPÍ.

Důkaz. Ideje každé lidské mysli jsou jednak ideje adekvátní a jednak ideje zkomolené a zmatené (podle poznámky k tvrzení 40 oddílu II). Ideje, které jsou v něčí mysli adekvátní, jsou v Bohu adekvátní, pokud Bůh konstituuje esenci této mysli (podle důsledku tvrzení 11 oddílu II). Ideje, které jsou mysli neadekvátní, jsou rovněž (podle téhož důsledku) v Bohu adekvátní, ale nikoli pokud Bůh konstituuje esenci pouze této mysli, nýbrž pokud v sobě má současně duše³⁾ jiných věcí. Dále je-li dána libovolná idea, musí z ní nutně vyplývat nějaký účinek (podle tvrzení 36 oddílu I), jehož je Bůh adekvátní příčinou (viz definici 1 tohoto oddílu), nikoli pokud je nekonečný, nýbrž pokud je chápán jako dotčený onou danou idejí (viz tvrzení 9 oddílu II). Avšak adekvátní příčinou toho účinku, jehož příčinou je Bůh, pokud je dotčen idejí, která je v něčí mysli adekvátní, je právě tato mysl (podle důsledku tvrzení 11 oddílu II). Naše mysl tedy (podle definice 2 tohoto oddílu), pokud má adekvátní ideje, nutně něco koná. Tím jsme dokázali první polovinu tvrzení. Dále cokoli nutně vyplývá z ideje, která je v Bohu adekvátní, pokud Bůh v sobě nemá jen mysl jednoho člověka, nýbrž pokud v sobě má současně s myslí tohoto člověka i duše jiných věcí, toho (podle téhož důsledku tvrzení 11 oddílu II) není mysl onoho člověka příčinou adekvátní, nýbrž příčinou částečnou. Tedy (podle definice 2 tohoto oddílu) mysl, pokud obsahuje neadekvátní ideje, nutně něčím trpí. Tím jsme dokázali druhou polovinu tvrzení. A tak naše mysl atd. Q.e.d.

DŮSLEDEK. Z toho plyne, že mysl je tím víc podrobena vášním, čím více má neadekvátních idejí, a tím víc koná, čím více má adekvátních idejí.

TVRZENÍ 2.

TĚLO NEMŮŽE DETERMINOVAT MYSL K PŘEMÝŠLENÍ,
ANI MYSL NEMŮŽE DETERMINOVAT TĚLO K POHYBU, ANI KE KLIDU,
ANI K ČEMUKOLI JINÉMU (POKUD VŮBEC NĚCO JINÉHO JE).

Důkaz. Příčinou všech modů myšlení je Bůh, pokud je věc myslící a pokud není explikován jiným atributem (podle tvrzení 6 oddílu II). Tedy to, co determinuje mysl k přemýšlení, je modus

myšlení, a nikoli modus rozlehlosti, tzn. (podle definice 1 oddílu II) není to tělo. Tím jsme dokázali první polovinu tvrzení. Pohyb a klid nějakého tělesa musí mít svůj původ v jiném tělese, které je k pohybu nebo klidu determinováno jiným tělesem, a to zase jiným. A tak absolutně vše, co má svůj původ v působení nějakého tělesa, musí mít svůj původ v Bohu, pokud si myslíme, že je dotčen nějakým modem rozlehlosti, a nikoli nějakým modem myšlení (podle téhož tvrzení 6 oddílu II), tj. nemůže to mít svůj původ v mysli, která je (podle tvrzení 11 oddílu II) modem myšlení. Tím jsme dokázali druhou polovinu tvrzení. A tak tělo nemůže mysl atd. Q.e.d.

Poznámka. Tomuto tvrzení můžeme jasněji porozumět z toho, co bylo řečeno v poznámce k tvrzení 7 oddílu II. Mysl a tělo jsou jedna a táž věc, kterou chápeme jednou ve smyslu atributu myšlení a podruhé ve smyslu atributu rozlehlosti. Tím je zaručeno, že uspořádání, tj. souvislost věcí, je stále stejná, ať chápeme přirozenost ve smyslu jednoho nebo druhého atributu. Tedy i uspořádání jednotlivých konání a jednotlivých zakoušení našeho těla je svou přirozeností simultánní s jednotlivými konáními a jednotlivými pasivními stavy naší mysli.⁴⁾ Je to zřejmé i ze způsobu, kterým jsme dokazovali tvrzení 12 oddílu II. Ale i když je tomu tak, jak jsem právě řekl, a nejsou žádné další důvody k pochybám, nevěřím přesto, že bude tak snadné přimět lidi, aby nestranně zvážili obsah tohoto tvrzení, jestliže je nepodložím každodenní zkušeností. Tak pevně jsou přesvědčeni, že tělo je uváděno do pohybu nebo setrvává v klidu jedině na pokyn mysli a vykonává mnoho činností, které závisí jen na její vůli a jejím umění vymýšlet si. Nikdo ovšem dosud neurčil, čeho je tělo schopno, tj. zkušenost dosud nikoho nepoučila o tom, co všechno může tělo konat podle zákonů přírody, pokud ji chápeme jen v její tělesnosti, a co všechno nemůže konat, když k tomu myslí není determinováno. Nikdo totiž dosud nepoznal stavbu těla natolik přesně, aby mohl vysvětlit všechny jeho funkce. A to pomlčím o tom, že u zvířat pozorujeme věci, které daleko přesahují lidskou bystrost, a že náměsíčníci dělají ve spánku mnoho věcí, jichž by se při plném vědomí neodvážili. To skýtá postačující důkazy, že samo tělo může konat jen na základě své přiroze-

nosti mnoho věcí, kterým se mysl diví. Nikdo dále neví, jakým způsobem a jakými prostředky uvádí mysl tělo do pohybu, ani kolik druhů pohybu může tělu udělit a jakou rychlostí je schopna jím pohybovat. Z toho vyplývá: jestliže lidé tvrdí, že ta či ona činnost těla má svůj původ v mysli, která má vládu nad tělem, nevědí, co říkají. Nedělají nic jiného, než že přiznávají působnými slovy, že neznají pravdivou příčinu činnosti těla, a ani se tomu nedívají. Budou ovšem namítat, že ať vědí nebo nevědí, jakými prostředky uvádí mysl tělo do pohybu, přesvědčili se ze své zkušenosti, že by tělo setrvalo v nečinnosti, kdyby lidská mysl nebyla uzpůsobena k vymýšlení něčeho. Dále prý ze zkušenosti znají, že mysl rozhoduje o tom, zda mluví nebo mlčí, a věří, že je tomu tak i v mnoha jiných případech, které závisí na rozhodnutí mysli. Pokud se týká první námitky, zeptal bych se jich, jestli nás také zkušenost nepoučuje, že i mysl je nezpůsobivá přemýšlet, kdykoli se tělo nepohybuje. Odpočívá-li tělo ve spánku, je současně uspána i mysl a nemá možnost si vymýšlet jako v bdělém stavu. Dále se domnívám, že každý ze své zkušenosti ví, že mysl není uzpůsobena tak, aby přemýšlela vždy stejným způsobem o témž předmětu. Jako je tělo lépe či hůře uzpůsobeno, aby v něm mohl být vyvolán představový obraz toho či onoho předmětu, tak i mysl je lépe či hůře uzpůsobena k přemýšlení o tom či o onom předmětu. Budou ovšem namítat, že chápeme-li přírodní zákony samy o sobě a přírodu jen v její tělesnosti, nemůžeme z toho vyvozovat příčiny budov, maleb a podobných věcí, které jsou jen výtvoem lidského umění, a že lidské tělo by nikdy nebylo schopno postavit nějaký chrám,⁵⁾ kdyby k tomu nebylo determinováno a vedeno lidskou myslí. Ukázal jsem už, že neznají všechny schopnosti těla a všechno, co lze vyvodit jen z úvah o jeho přirozenosti, a že sami mají zkušenost o tom, kterak samotné zákony přírody stačí k dějům, o nichž by nikdy nevěřili, že se dějí bez jakéhokoli lidského zásahu mysli, jako jsou ty, které dělají náměsíčníci, když spí, a jimž se ve stavu bdění sami diví. Upozorňuji ještě na složitou stavbu lidského těla, která svou umělostí daleko předčí všechny lidské výtvoery, a pomlčím o tom, čeho jsem se dotkl již v předchozím výkladu, že z přirozenosti chápané ve smyslu libovolné

ho atributu plyne nekonečně mnoho věcí. Co se týče druhé námitky, lidské dílo by se jistě dařilo daleko lépe, kdyby lidé měli stejnou vládu nad svými slovy jako nad svým mlčením. Zkušenost nás víc než dostatečně poučuje, že lidé nedokáží ovládat svůj jazyk o nic lépe než své žádosti. To má za následek, že většina lidí se domnívá, že konáme svobodně jen ty věci, po nichž netoužíme tak silně, protože touhu po nich můžeme snadno potlačit vzpomínkou na jinou věc, na niž se rozpomínáme častěji. Naproti tomu že neděláme svobodně to, po čem toužíme ve velmi intenzivním afektu, který se nedá utlumit vzpomínkou na něco jiného. Kdyby neměli zkušenost s tím, že děláme mnoho věcí, které nás potom mrzí, a že zmitání protichůdnými afekty chápeme, která možnost je lepší, ale následujeme tu horší,⁶⁾ domnívali by se snad bez zábran, že vše konáme svobodně. Tak se nemluvně domnívá, že svobodně touží po mléce, rozhněvané dítě po pomstě a bázlivec po útěku. I opilec se domnívá, že mluví ve shodě se svobodným rozhodnutím své mysli slova, která by později raději vzal zpátky. Stejně tak blázen, žvanil, dítě a mnoho jiných jim podobných se domnívá, že mluví ze svého svobodného rozhodnutí, a přitom ve skutečnosti nejsou schopni ovládat přívál slov, jež se jim derou do úst. A tak nás naše zkušenost stejně jako náš rozum jasně poučují, že lidé se pokládají za svobodně jen proto, že jsou si vědomi svého jednání, ale o příčinách, které je determinují, nevědí vůbec nic.⁷⁾ Nevědí také, že rozhodnutí mysli nejsou nic jiného než samy pudy, které jsou podle momentální dispozice těla různé. Každý člověk totiž řídí všechno své počínání podle svých afektů, tj. je-li někdo v zajetí navzájem si odporujících afektů, neví, co by si měl přát dřív, je-li někdo však afektů prost, dá se zase snadno hnát sem a tam. Všechny tyto zkušenosti jasně dokazují, že rozhodnutí mysli i její žádosti a determinované stavy těla jsou též přirozenosti nebo spíše že je to jedna a táž věc, kterou jednou nazýváme rozhodnutím (pokud ji chápeme a explikujeme ve smyslu atributu myšlení) a jednou determinovaným stavem (pokud ji chápeme ve smyslu atributu rozlehlosti a dedukujeme ji ze zákonů pohybu nebo klidu). To bude jasnější z dalšího výkladu. Chci zde totiž zvlášť upozornit ještě na jednu věc, a to, že nemůžeme konat

z rozhodnutí naší mysli nic, na co bychom se nemohli rozpomenout. Nemůžeme například vyslovit určité slovo, pokud se na ně nemůžeme rozpomenout. Mysl však nemá svobodnou možnost rozpomenout se na libovolnou věc nebo ji zapomenout. Proto se také věří, že mysl má moc pouze ze svého rozhodnutí mluvit nebo mlčet o nějaké věci, na kterou se rozpomeneme. Avšak když se nám ve snu zdá, že mluvíme, domníváme se také, že mluvíme ze svobodného rozhodnutí mysli. Přesto ve skutečnosti nemluvíme, a když mluvíme, děje se to jen spontánním pohybem našeho těla. Sní se nám dále, že před lidmi něco tajíme, a ve snu o tom mlčíme, z téhož rozhodnutí naší mysli, z něhož o svých činech mlčíme, když bdíme. Konečně se nám může snít, že děláme z rozhodnutí naší mysli něco, čeho bychom se v bdělém stavu neodvážili. Rádi bychom proto věděli, zda v naší mysli existuje dvojitý druh rozhodování – jeden, který je ve fantazii, a druhý, který je svobodný. Jestliže tedy nechceme skončit v takových blouznivých úvahách, musíme připustit, že toto takzvané svobodné rozhodnutí mysli nelze odlišit od vlastního vytváření představ či paměti a že není ničím jiným než oním určitým přitakáním, které nutně zahrnuje každá idea, pokud je idejí (viz tvrzení 49 oddílu II). Tato rozhodnutí tedy vznikají v mysli s toutéž nutností jako ideje skutečně existujících věcí. Věřili někdo, že mluví, mlčí nebo jedná ze svobodného rozhodnutí mysli, pak sní s otevřenými očima.

TVRZENÍ 3.

JEDNÁNÍ MYSLI MAJÍ SVŮJ PŮVOD V ADEKVÁTNÍCH IDEJÍCH,
JEJÍ TRPNÉ STAVY ZÁVISÍ JEN NA NEADEKVÁTNÍCH IDEJÍCH.

Důkaz. Co konstituuje esenci mysli na prvním místě, je idea skutečně existujícího těla (podle tvrzení 11 a 13 oddílu II), která se (podle tvrzení 15 oddílu II) skládá z mnoha jiných idejí, z nichž některé jsou (podle důsledku tvrzení 38 oddílu II) adekvátní a některé (podle důsledku tvrzení 29 oddílu II) neadekvátní. Cokoli tedy vyplývá z přirozenosti mysli tak, že mysl je nejbližší příčinou, z níž to musí být pochopeno, to musí nutně plynout buď z ideje adekvátní, nebo z ideje neadekvátní. Ale pokud má mysl (podle tvrzení 1 tohoto oddílu) neadekvátní ideje, po-

tud je nutně trpná. Jednání mysli vyplývají tedy jen z adekvátních idejí, a mysl je proto trpná jen tehdy, když má neadekvátní ideje. Q.e.d.

Poznámka. Vidíme tedy, že trpné stavy mysli se vztahují k mysli, pokud zahrnuje určitou negaci, tj. pokud je chápána jako část přírody, kterou nelze jasně a přesně postihovat samu o sobě bez vztahu k jiným jednotlivým věcem. Tímto způsobem bych mohl dokázat, že jako se trpné stavy vztahují k jednotlivým věcem, tak se vztahují k mysli, a že nemohou být jiným způsobem pochopeny. Ale mým úkolem je pojednat jen o lidské mysli.

TVRZENÍ 4.

ZÁNİK LIBOVOLNÉ VĚCI MŮŽE ZPŮSOBIT JEN VNĚJŠÍ PŘÍČINA.

Důkaz. Toto tvrzení je zřejmé samo sebou. Definice libovolné věci přitakává esenci této věci, nikoli však popírá, tj. esenci této věci klade, avšak nevyvrací. Nepřihlížíme-li tedy k vnějším příčinám, nýbrž pouze k věci samé, nenalzáme v ní nic, co by mohlo způsobit její zánik. Q.c.d.

TVRZENÍ 5.

DVĚ VĚCI MAJÍ ODPORUJÍCÍ SI PŘIROZENOST, TJ. DVĚ VĚCI
NEMOHOU EXISTOVAT V TÉMŽ SUBJEKTU,⁸⁾
POKUD JEDNA Z NICH MŮŽE ZPŮSOBIT ZÁNİK DRUHÉ.

Důkaz. Kdyby se mohly mezi sebou shodovat a být současně v jednom subjektu, pak by v tomto subjektu existovalo něco, co by mohlo způsobit jeho zánik, ale to je (podle předchozího tvrzení) nesmyslné. A tak dvě věci atd. Q.e.d.

TVRZENÍ 6.

KAŽDÁ VĚC, POKUD JE SAMA V SOBĚ,
SNAŽÍ SE SETRVÁVAT VE SVÉM BYTÍ.⁹⁾

Důkaz. Věci jsou jednotlivé mody, jimiž jsou (podle důsledku tvrzení 25 oddílu I) určitým a determinovaným způsobem vyjádřeny atributy Boha, tj. (podle tvrzení 34 oddílu I) jsou to věci, které určitým a determinovaným způsobem vyjadřují moc Boha, již Bůh je a již je činný. Současně (podle tvrzení 4 tohoto